

JOGELMÉLET ÉS NYELVELMÉLET

Szabó Miklós

CSc., Miskolci Egyetem Jogelméleti és Jogszociológiai Tanszék
jogszami@uni-miskolc.hu

A jog és nyelv jelenségvilága között régi, bonyolult és ambivalens viszonyrendszer szövődik. Egyfelől van bizonyos rezonancia e két komplex társadalmi-kulturális jelenségegyüttes között; másfelől azonban az egymással szembeni, szinte érthetetlen távolságtartás, sőt érdektelenség jellemezte az elmúlt két és fél ezer évet. A viszonyukat alapvetően az egymás mellett elbeszélés jellemzi: monológok dialógus helyett. Mindkét tudásterület igyekezett végezni a maga dolgát, s ennek során alkalmasint támaszkodott is a másikra; az instrumentális kapcsolaton túl azonban nemigen mutattak érdeklődést egymás iránt, s különösen nem gondolták, hogy önreflexiójukhoz, önmegértésükhöz a másik megértésén keresztül vezetne az út. A következőkben – az elmúlt mintegy hetven év megváltozott szemléletének hozzájárulását használva – arra teszünk kísérletet, hogy a jog és a nyelv jelenségvilága közötti kapcsolódás legalább néhány dimenzióját szemügyre vegyük.¹ Ezt a lehetőséget három szinten látjuk nyilvánvalónak:

- a.) a jog és a nyelv (társadalmi) jelenségének szintjén;
- b.) a jogtudomány és nyelvtudomány mint gondolati-episztemológiai rekonstrukció szintjén; és
- c.) a jogelmélet és nyelvelmélet mint értelmi-filozófiai modellszerkesztés szintjén.

Ezeket a szinteket tekintjük át az alábbiakban.

¹ A párhuzamosságok rendszeresebb áttekintésére korábban már tettem kísérletet: Szabó, 2000.

Jog(tudomány) és nyelv(tudomány)

A jog és a nyelv párhuzamosságának lehetséges ontológiai alapját keresni; ez esetben azt állítjuk, hogy a jog és a nyelv olyan jelenségek, amelyek egymáshoz hasonló módon szerveződnek és működnek. Semmi kétség azonban: az ontikus státus tételezése csak episztemikus állításokon keresztül lehetséges – a *Ding an sich* közvetlenül megközelíthetetlen. Ezért a fenti (a) és (b) szintet együtt és egymásra tekintettel látszik értelmesnek kijelölni.

(1) „A vágy titokzatos tárgya” mindkét jelenség esetében a *deduktív rendszerként* való létezés módja, illetve ilyenként való tételezése. Ez egyfelől a nyelv mint (végső fokon) mesterséges nyelv, másfelől a jog mint hézag- és ellentmondásmentes következtetési rendszer létezettségét tételezi. Az élő (köznap) nyelv ebből a szempontból ronrott nyelv, az élő (működő) jog töredékes jog. Az persze emellett kijelenthető, hogy bizonyos nyelvi kifejezések egy adott nyelvi rendszeren belül helyesek-e vagy sem, vagy bizonyos normaproponíciók igazolhatóak-e vagy sem (például a mai magyar jogban igaz az a kijelentés, hogy „Az aljas indok az emberölés minősített esetét alapozza meg”, s nem igaz az, hogy „Az emberölés halállal büntetendő”). A köznap) használat számára a nyelv is és a jog is a nyilvánvalóság és egyértelműség érzetét kelti, a tudományos megismerés számára pedig a megismerés és törvények alá rendelés lehetőségét – ha *szabályok rendszerként* fogjuk fel őket.

Ez a nyelvre vagy jogra irányuló reflexív gondolkodás olyan lehetőségét nyitja meg, amely – az ezakt tudományokra függesztett vágyakozó tekintettel – azt mondja: szabaduljunk meg mindattól, ami esetleges és változó, és bizonytalanná teszi kijelentéseinket (azaz a kifejezések *tartalmától*), s azonosítsuk a rendszerünket csupán azok *tiszta formájával*, hogy mi is eljuthassunk a $2 + 2 = 4$ formula bizonyosságáig. Ekkor a nyelvet és a jogot önmagában vett és önmagába zárt szimbolikus (szabály)rendszerek tekintjük, s ennek belső összefüggéseit kísérreljük meg modellálni egy szaktudomány módszereivel. Hogy el lehessen vonatkoztatni a változástól, a vizsgált képet ki kell „merezíteni”, azaz időlenné kell tenni, ami a tárgy statikus és stacionárius felfogását eredményezi. Ezt teszi a nyelvészet és a jogtudomány, ahogyan ezeket ma szokásosan értjük: mint strukturális nyelvészet és mint pozitivista jogtudomány. Mindkettő kialakulása a XIX. század utolsó negyedére tehető, mindkettőt a „tiszta formák” kutatása jellemzi, s mindkettő mögött a neokantianizmus és a filozófiai pozitívizmus világszemlélete húzódik meg. Az eredmény egy feszes, tudományosan jól vizsgálható (grammatikai vagy logikai) rendszer, amelynek társadalmi funkciója – s így az „értelme” – azonban zárójelben marad.

(2) A másik lehetőség, hogy más rendszertípust próbálunk meglátni a jog és a nyelv jelenségegyüttesében. Kézenfekvő, hogy ezt azok *történeti-organikus rendszerként* való szemléletével értjük el; ennek igencsak hosszú hagyománya van. A nyelvet tekintve a hagyomány legismertebb exponálójaként Platón idézhetjük: „Ez a Kratülosz azt állítja, Szókratész, hogy minden dolognak *természetől fogva* van helyes, valódi neve, és hogy a név nem az, amivel az emberek a dolgokat valamiféle hangot adva *megegyezés alapján*, konvencionálisan jelölik, hanem hogy van a neveknek valami természetes helyessége, valódisága a görögök és nem görögök nyelv-

vében egyaránt.” (Platón, 1984, 383a–b.) A jogban még nyilvánvalóbb e felfogás lehetősége, ahogyan azt sokáig a természetjogi tanok, az újkorban pedig a történeti jogi gondolkodás hirdeti. E nézetek olyan különböző képviselői, mint például Friedrich Carl von Savigny, Nicolai Hartmann vagy éppen Hegel (s a nyomában a marxisták) a jog (de ugyanúgy a nyelv) mögött valamiféle „szellemi” objektivációt, valamiféle „ideális” vagy „történeti” létező megnyilvánulását látják: legyen az népszellem, legyen szellemi lét vagy világszellem. A lényeg, hogy a jog és a nyelv *épp így léte* nem esetleges és nem akaratos, hanem magasabb/mélyebb erők működésének következménye, ami egyben olyan mögöttes értelem is, ami biztosítja e jelenségek magyarázhatóságát.

(3) A harmadik – s itt javasolt – lehetőség az, hogy a jogban is és a nyelvben is egyféle komplex, „sztochasztikus” rendszert lássunk. A komplexitás itt azt jelenti, hogy véges számú elemi összetevő kombinációjával végtelen számú kimeneti változat állítható elő, s nem látható előre, hogy ezek melyike fog valóságossá válni; a rendszerszerűség pedig azt, hogy mindkét jelenség egymással kölcsönkapcsolatban álló elemek complexuma (egészé szerveződése vagy kombinációja) (Vö.: például Bertalanffy, 1971) – olyan rendszer azonban, amelynek a határai nem vonhatók meg egyértelműen, és amelynek benső összefüggései sem állíthatók fel kimerítően. Ezért nevezhetnénk „sztochasztikus” rendszernek azokat a rendszereket, amelyekben belül és amelyekre vonatkozóan csak *valószínűségi* és *situacionális* kijelentések tehetők. Sem egy nyelvi kifejezés, sem egy normatív állítás nem nevezhető *feltétlenül* és *eleve* helytállóknak vagy megfelelőeknek, vagy éppen alkalmatlannak vagy kizártnak, mint-hogy a mögöttes szabályai kontingensek (bár nem feltétlenül konvencionálisak).

Mint oly sok más területen, a jog és a nyelv területén is elmondható, hogy a tudományos

reflexió alapjait a görög – vagy, mint az a jog esetében még nyilvánvalóbb, a görög-római – tudományosság rakta le. Ha tudományon egy tárgy szisztematikus vizsgálatát és annak alapján a tárgy gondolati modelljének megszerkesztését értjük, akkor ennek mozgatója a görögökre oly jellemző, bár nehezen megragadható kíváncsiság lehetett, s visszanyúlhatott a görög civilizáció kezdeteiig. A diszciplináris elkülönülést is eredményező tudományos önreflexió, s ezáltal saját (európai) gondolkodásunk alapvetése is nagyjában-egészében az i. e. V. század táján következett be, s nagymértékben Szókratész, Plátón és Arisztotelész három generációjának köszönhető. (Vö.: például Robins, 1999, 17. skk.)

Az ő működésük nyomán képződött ki az írástudóból – „grammatikósz” – a „*tekhné grammatiké*”. A *tekhné* (latin megfelelője: az *ars*) – megkülönböztetve az elméleti tudásra utaló *episztemé*től (V ö.: például Gadamer, 1984, 221. skk.) – tudomány, művészet, mesterség. Az így megjelölt nyelvtudomány tehát valójában nyelvészet – a *helyes beszéd* tudománya, művészete, mestersége. A „helyes beszéd” természetesen helyes görög (majd latin) beszédet jelentett, minthogy ez a nyelvészet a mi fogalmaink szerinti leíró vagy alkalmazott nyelvészet volt.² A nyelvről való tudományos gondolkodás jellege ettől kezdve szinte megszakítatlan folyamatosságot mutat egészen a XX. századig: a nyelvészet a grammatikával azonosul, az pedig (a szókészlet egybegyűjtése mellett) *szabályok* – hangtani, szótani, mondattani szabályok – kimunkálását tekinti összes feladatának. Ezt summázza értő módon Noam Chomsky, akinél a nyelvtan a nyelvtanilag helyes kifejezések generálásának szabályait foglalja

össze. A szabály ebben a felfogásban *függvény*, a nyelvtan függvénytár, az elmélet pedig kimerül a nyelvtanban: „Ny nyelv nyelvtana lényegében Ny elmélete.” (Chomsky, 1995, 57.) Innen tekintve egy nyelv „tudója” az, aki a szabályok birtokában képes nyelvtanilag helyes kifejezéseket generálni – „tudósa” pedig az, aki ugyanezen szabályok (reflektált) ismeretében meg is tudja mondani, hogy miért: ő a nyelvi szakember.

A nyelvről és a jogról való gondolkodás közös töről, s ugyanabból a korból fakadt. Ez a közös eredet a „*tekhné rétoriké*”, a *meggyőző beszéd* tudománya, művészete, mestersége. A közös eredet ellenére azonban a jogtudomány (voltaképpen már megszületése, azaz a római jogtudomány előtt) egészen más úton indult el: a „jó” vagy „helyes” beszéd mércéjét nem a nyelvtan kvázi-logikai (szintaktikai) szabályaiban, hanem az *igazságosság* vagy *méltányosság* szubsztanciális standardjaiban kereste. Ez szoros összefüggésben állt a jogi gondolkodás *gyakorlati* jellegével: a helyességen csak a *helyes cselekvést* érthette, ami evidens módon kapcsolja össze a politikai és morálfilozófiával. A jog gyakorlata, tudománya és elmélete is olyan immanens kapcsolatot mutat, hogy közös jelenségvilágukat szabatosabban nevezi meg a ‘jogászat’ kifejezés. Azt tehát, hogy valamely törvény szövegét tekintve milyen cselekvés a helyes, a jogtudomány (*jurisprudencia*, vagyis *phronészisz*) már eredetileg sem a szöveget rögzítő *nyelv* szabályainak, hanem a szöveget magyarázó és értelmező mögöttes elvek vagy intenciók feltárásának segítségével próbálta meghatározni, a „kellő cselekvés” kijelölhetősége érdekében.

A párbeszéd felvételének feltételei – a közös nevező – Ludwig Wittgenstein 1929-es nyelvi fordulatával születtek meg, nemcsak a nyelvfilozófiában (például John Langshaw Austin), hanem a jogfilozófiában (például Herbert L. A. Hart) is. A közös nevezőre tett javaslat az volt, hogy tekintsük a jogot és a

² Más kérdés, hogy milyen okokból tűnhetett fel „univerzális” nyelvként a görög a rómaiak, s a latin a középkor számára – nyelvtana pedig „univerzális grammatikaként”, s funkcionálhatott ebben az értelemben „általános nyelvészetként”.

nyelvet is szabályok rendszerének. A 'szabály' itt használt értelmét leginkább a *játék* metaforája közelíti meg.³ A szabály e metafora által sugallt fogalma a *szabály = függvény* meghatározást eredményezi, ami nyelviileg a „ha..., akkor...” szerkezetben jut kifejezésre. Ha az oldalvonalon megy ki a labda, akkor bedobás; ha többes szám, akkor '-k'; ha ingatlan adásvétele történik, akkor a szerződést írásba kell foglalni stb. Bár azt Wittgenstein is hangsúlyozta, hogy a nyelvhasználat (és *mutatis mutandis* a joggyakorlat) nem fogható fel egyszerű szabálykövetésként vagy szabályalkalmazásként, általában e leszűkített szabályfogalomhoz fordulnak, ha tudományos magyarázó modellt keresnek.⁴ Ennek okát ismét a *scientia* – egy magyarázó deduktív rendszer – utáni vágyakozásban ismerhetjük fel: a tudományunk akkor Tudomány, ha képes ismereteit ilyen rendszerbe foglalni.

A jog és a nyelv viszonya ezen a szinten mint két szaktudomány viszonya mutatkozik meg. Van egyrészt a nyelv s annak a szabályai, s e szabályok tudói, a nyelvészek; és van másrészt a jog s annak a szabályai, s e szabályok tudói, a jogászok. A nyelvészet felől nézve az érintkezési felület a jogi-jogászai nyelv problémája, a jogi (relevanciájú) szövegek értelmezése, a jelentés meghatározása, a nyelvi eszközök jogi-jogászai felhasználása.

Az egymástól elkülönülő s egymással rivalizáló szaktudományok szokásosan felfogott viszonyát beszédesen fejezi ki az „igazságügyi nyelvészet” fogalma.⁵ Az amerikai angolból átvett kifejezés ('forensic linguistics') nyilvánvalóan az „igazságügyi orvostanra” rímel. Ez jelentésteli utalás. Egyrészt ugyanis elméletileg a medicina (most úgy tűnik) sikerrel járta be az utat az *ars*-tól a *scientiá*-ig, miáltal példamutató lehet

a hasonló karrierre kacsingató tudományok számára; másrészt pedig a medicina sikerrel fogadtatta el önmagát a joggyakorlattal mint szuverén, a jogászok számára érinthetetlen és megközelíthetetlen tudományt.⁶ Olyan státust kínál tehát a medicina, amely – ha sikerül „utána csinálni” – kiemelt pozíciót biztosít a nyelvészet számára is: azt a lehetőséget, hogy a nyelvészek – mesterségük birtokában – a nyelv szabályrendszerének alkalmazását kérhessék számon a jog szabályrendszerén.⁷

A nyelvészet pozíciói azonban most még csak fommáódnak, s e helykeresés közben jogosulatlan követelésekkel is előáll. Az igénybejelentésre jó példa található Kontra Miklós már idézett írásában: „Nyelvészeti képzettség híján a jogászok a nyelvészeknél kevésbé képesek vagy egyenesen képtelenek megállapítani például [1] egy telefonos fenyegető vagy zsaroló személyazonosságát, [2] azt, hogy egy új terméknek egy régebbi tennék nevéhez hasonló neve megsérti-e a régebbi gyártó cég áruvédjegyjogát, [3] azt, hogy egy adott népcsoport mikor mely területen élt, [4] azt, hogy egy törvényszöveget vagy egy tárgyalótermi bírói utasítást pontosan

⁶ Áruklodó, amit Kontra Miklós Roger W. Shuy-tól idéz: „Egy beszélgetés vagy szöveg szerkezetét a laikus hallgató vagy egy átirat olvasója nem mindig érti meg. Amit a nyelvész a diskurzuselemzés eszközeivel meglát egy beszélgetésben, ahhoz hasonlít, amit egy orvos lát a röntgenképen.” (Kontra, 2003, 553.) Úgy vélem, a párhuzam nem áll meg: a beszélgetés menetével és tartalmával annak résztvevője akkor is tisztában van, ha ezt nem tudja a diskurzuselemzés fogalomtárával explicitté tenni; ami a röntgen által kimutatott betegségre nem feltétlenül igaz.

⁷ A tényleges perspektíva persze ennél fantáziátlanabb: a jogi döntéshozatal semmiféle külső mércét sem fogad(hat) el: a döntés a bíróság) meggyőződésén alapulhat csupán, amelynek kialakulásakor csupán egy (de semmiképpen sem determináló) mozzanat az orvosszakértői (kárszakértői, írásszakértői, nyelvészeti szakértői stb.) vélemény. Vö.: például Be. [a büntető eljárásról szóló 1998. évi XIX. tv.] 78. § (3) bek.: „A bíróság és az ügyész a bizonyítékokat egyenként és összességükben szabadon értékeli, és a bizonyítás eredményét az így kialakult meggyőződése szerint állapítja meg.”

³ Ez tűnik fel a „nyelvjáték” fogalma mögött; a jogtudományban is népszerű játék-metaforáról; Szabó, 2001.

⁴ A szabályfogalom elégtelenségéhez lásd Szabó, 2004.

⁵ Első nevesítésére a magyar nyelvészetben lásd Kontra, 1991, 19.; később Kontra, 2003, 551.

hogyan kell értelmezni, [5] azt, hogy egy magnetofonfelvételen hallható társalgás során megvesztegette-e az egyik beszélő a másikat, [6] hogy A és B nyelvváltozat egy nyelv két nyelvjárása-e vagy két külön nyelv, [7] hogy egy bírósági tárgyalás jegyzőkönyve mennyire hűen vagy torzítva tükrözi a tárgyalóteremben lezajlott eseményeket.” (Kontra, 2003, 551. [Sorszámozás tőlem: Sz. M.] Bár e felsorolás kapcsán a jog és nyelv viszonyrendszerének szinte egészét fel lehetne térképezni, itt csupán azt az állítást kívánjuk szemléltetni vele, hogy megengedhetetlenül keveredik, tehát gondos szétválasztásra vár három kompetenciakör: a nyelvészet mint szaktudomány kompetenciaszférája; a természetes nyelvi beszélők nyelvi kompetenciája; valamint a jogászat (jogtudomány és joggyakorlat) saját szakmai-mesterségbeli kompetenciája.

Kétségtelenül sajátos nyelvészeti szak tudást igényel a fenti [1], [3] és [6] kérdés megválaszolása, amint nem is véletlen, hogy a szerző által az amerikai joggyakorlatból felhozott példák zöme ezek valamelyike alá esik. Hasonló kérdések felmerülésekor feltehetően a magyar bíróságok is nyelvész szakértőt rendelnének ki, s ugyanúgy támaszkodnának (vagy nem támaszkodnának) a véleményére, mint más ügyekben például egy orvos szakértőre.⁸

A szerző álláspontjával szemben közönséges nyelvi kompetenciára tartozik viszont a [2], [5] és [7] kérdés eldöntése. Ezek esetében ugyanis a kérdés durván az, hogy mit jelentenek bizonyos, köznyelvi beszélők által közölt szövegek; azaz képesek vagyunk-e

megérteni azt, amit egymásnak mondunk, vagy ami egyébként tudomásunkra jut. A nyelvfilozófiai fordulat és az *ordinary language philosophy* éppen ezen a ponton szakított radikálisan a Szókratész óta szövődő hagyománnyal: nincs semmi baj a természetes nyelvvel, s a közléseket akkor is teljes (vagy legalábbis a szükséges) pontossággal meg tudjuk érteni, ha fogalmunk sincs a nyelvünk egyetlen szabályáról sem. Az a közéleti vita, amely néhány éve (az Országgyűlés ülésésének gyakoriságára vonatkozó) „hetente” kifejezés értelmezése körül tört ki, jól szemlélteti mondanivalónkat. Minden józanul gondolkodó köznyelvi beszélő számára egyértelmű, hogy például a „hetente meglátogatom édesanyámat” kifejezés a „minden héten” jelentést hordozza. A vihar éppen a józan gondolkodás határainak átlépésekor tört ki. Az az értelmező proposíció ugyanis, hogy e kifejezés *nem* jelenti azt, hogy „minden héten”, nem nyelvi-nyelvészeti, hanem (alkotmány)jogi analízis eredménye volt; annak a gyakorlati következtetésnek a levonása, hogy ha háromhetente akarak ülésezni, de nincs meg a kellő többségem a Hárszabály ehhez szükséges módosításához, akkor „értelmezem” azt.⁹ Minthogy itt politikai döntéshozatalról van szó, a nyelvészeti ellenérv egyszerűen célt vét, be sem lép az igazi diskurzusba. Ugyanígy tökéletesen vi-

⁸ Jegyezzük azonban meg azt is, hogy az amerikai nyelvészek sem érzik sokkal jobb helyzetben magukat. Chuck Fillmore professzor például egy házassági szerződés szövegének jelentésével kapcsolatban felajánlott nyelvész szakvéleményre a bírótól azt a megjegyzést kapta, miszerint (a bíró) „nincs rászorulva arra, hogy egy nyelvész mondja meg neki az angol szavak jelentését”. Lásd a *What Is Meaning in a Legal Text?* (1995) című konferencia vitájának anyagát.

⁹ A Hárszabály – a 46/1994. (IX. 30.) OGY határozat – 38. §-a csak azt rögzíti, hogy az Országgyűlés évente két ülészakot, azon belül üléseket, azon belül ülésnapokat tart. A 115. § (3) bekezdése az interpellációk és kérdések tárgyalására az írja elő, hogy „hetente legalább kilencven perccel kell biztosítani” (hasonló a helyzet az azonnali kérdésekkel és válaszokkal). Ehhez képest mondta ki az Ügyrendi bizottság a 3/1998–2002. ÜB. számú határozatában, hogy „a Hárszabály 115. § (3) bekezdésének rendelkezéséből nem következik az, hogy az Országgyűlés a rendes és rendkívüli ülésszak ideje alatt minden naptári héten ülésezzen. Az [...] előírások értelemszerűen [sic!] azokra a hetekre vonatkoznak, amelyeken az Országgyűlés a rendes és rendkívüli ülésszak alatt egyébként ülést tart.” Ekkor tört ki a vihar.

lágos számunkra, hogy megtévesztésünkre alkalmas-e egy elnevezés, hogy meg akar-nak-e vesztegetni minket vagy más, hogy hűen jegyzőkönyvezték-e azt, amit mondani akartunk stb.

Végül kifejezetten jogi szakkérdés a [4] megválaszolása, illetve a [2], [5] és [7] kérdés jogkövetkezmények szempontjából való eldöntése. Itt ugyanis nem (tisztán) szemantikai, hanem normatív proposíciók felállításáról van szó: lehet-e, kell-e vagy tilos-e bizonyos (norma)szöveg segítségével bizonyos állítást igazolni.

A jog és a nyelv viszonya felvet(het)ia szupremácia kérdését is: igénytarthat-e valamelyikük, hogy meghatározza a másikat? A jog felől tekintve ez annak felel meg, hogy vajon törvény rendelkezhet-e a nyelv szabályairól, a nyelv szabályai alávethetők-e a jog szabályainak? Ez lenne a helyzet a magyar nyelv „akadémiai” helyesírási szabályainak törvénybe iktatása esetén.¹⁰ Tilos (netán büntetendő?) lenne tehát például a suksükölés – ami jól szemlélteti az elképzelés abszurditását. Abban a tágabb értelemben persze a kísérlet el van végezve, hogy mennyire lehet a nyelvhasználatot akaratlagosan befolyásolni – ez volt (s minden esetben ez) a nyelvújítás tétje. A kísérlet eredménye közismert: nem lehetetlen a nyelvhasználat voluntarista alakítása, de mindig megtörik a nyelvhasználat társadalmi gyakorlatán, s nem lehet előre megmondani, hogy mit fogad be ez a gyakorlat, s mit vet el.

A nyelv felől tekintve a kérdés úgy hangzik, hogy a nyelv szabályai felülírják-e a jog szabályait, illetve a nyelvtudomány következtetései érvénytelenítik-e a jogtudomány következtetéseit? Egy Herbert Harttól vett, sokat idézett tankönyvi példával juthatunk el a keresett válaszig: „Amikor meg mertünk fogalmazni valamilyen általános magatartás-szabályt (például azt, hogy járművel a parkba behajtani tilos), akkor az ebben az

összefüggésben használt nyelvezet rögzíti azokat a szükséges feltételeket, amiket ki kell elégíteni, hogy valami a szabály hatálya alá tartozzon.” (Hart, 1995, 152.) Ezeket a (szemantikai) feltételeket – legalábbis az ún. „könnyű esetekben” – a nyelv (esetleg az adott törvény céljaira pontosítva, definiálva) adja meg; így nyilvánvaló számunkra, hogy személyautónkkal vagy bútorszállító teherautóval nem hajthatunk be. Igazi dilemma elé azonban a jelentés „felárnyékában” meghúzódó „nehéz esetek” állítanak minket: az, hogy a szabály alkalmazása szempontjából a „jármű” fogalma alá tartozik-e a kerékpár, a repülőgép, a gördeszka, az elektromos hajtású játékautó, vagy – hogy folytassuk Hart példalózását (Hart, 1995, 149. skk.) – a fagyaltoskocsi (ha lábbal vagy ha motorral hajtják), a távirányítású versenyautó-modell (ha robbanómotoros s 200 km/óra sebességre képes), a dodzsem (ha játék vagy ha nem) és így tovább. Ami most fontos a számunkra: ezekre, s az élet általános-untalan felvetett leghetetenesebb kérdésekre nem remélhetjük a választ a nyelvtől vagy a nyelvészektől (azaz a „jármű” szó jelentésének megadásától) – az ugyanis attól (a *par excellence* jogi igazolástól) függ, hogy mia megalkotott szabály célja vagy értelme: a balesetveszély elhárítása, a csend megőrzése, a kipufogógáz távoltartása, a gyermekek védelme, az idősek védelme, a madarak védelme stb. Ha ez csupán egy kímélt példát lenne, s a gyakorlatban ilyen dilemmák nem merülhetnének fel, akkor semmilyen vita sem támadhatna például a legegyszerűbb és legvilágosabb törvényi tényállás, az emberölés („Aki mászt megöl...”) alkalmazása körül; márpedig támad.¹¹

Egészen általánosan fogalmazva, a jog és a logika viszonyaként vizsgálja a jogelmélet ezt a típusú kérdést, s jut arra, hogy bár a jog

¹¹ Egy példával még világosabbá tehetjük, hogy a fő-löttébb köznap, s még tudományos eszközökkel is tökéletesen definiálható 'kutyá' szó alkalmazási köre más lesz a „Kutyát az étterembe bevinni tilos!” és az „Eboltás kötelező!” szabály esetében – az előbbi kifogterjedni pl. a kigyókra és a lovakra is, az utóbbi nem.

¹⁰ A gondolat felbukkanásáról lásd: Kálmán, 1999, 174.

nem vonatkoztathat el a logika szabályaitól, a logikai érvénytelenség (például ellentmondás) nem eredményez jogi érvénytelenséget. Legmarkánsabban az amerikai Oliver Wendell Holmes bíró fogalmazott a XIX. század végén: „A jog élete nem a logika, hanem a tapasztalat” – ami, ha súlyos elméleti kérdéseket vet is fel, alapvetően helytálló. A jog ugyanis gyakorlati tevékenység, s a jogtudomány gyakorlati tudomány, amelyben gyakorlati, s nem episztémikus rendeltetése (célja, értelme, funkciója) van. Ezt a rendeltetést pedig nem képes megvalósítani, ha idegen nézőpont alá helyezik – a jog érvényességi és alkalmazási feltételeit a jogon belül (vagy a jog köré szervezve) kell keresnünk.

Jogelmélet és nyelvelmélet

Az összehasonlítás harmadik szintjén a jogelmélet – mint értelmi-filozófiai modellszerkesztés – státusát vesszük szemügyre a nyelv elméleti modellálásában. Vagy egyszerűbben fogalmazva meg a kérdést: hozzásegíthet-e a jogelmélet a nyelvi jelenség mélyebb vagy jobb megértéséhez? A joggal, a jogászokkal, s a jogászattal szembeni szinte univerzális ellenérzést érzélve az előkérdést átfogóbban látszik szükségesnek megfogalmazni: hozhat-e hasznot a jog tanulmányozása bárkinek is – a jogászokon kívül? A sejtetően igenlő válaszuk kibontása három lépésben következik az alábbiakban: a jogelmélet lehetséges hozadékának bemutatása (1) a filozófia, (2) a társadalomtudomány(ok) és (3) a nyelvelmélet számára.

(1) A filozófia számára a jogtudomány a *racionalitás* gyakorlati filozófiai modelljét kínálhatja a deduktív racionalitás filozófiai pozitívizmus által sugallt modelljével szemben. A deduktív (instrumentális, technikai stb.) racionalitással szemben sokat hangoztatott fenntartások ellenére panaszkodhatna fel Chaim Perelman, hogy „nemigen tudok olyan filozófusról, aki azt javasolta volna,

hogy a jog modelljéből kellene inspirációt nyerni. Éppen ellenkezőleg, a filozófusok – de legalábbis a racionalisták – sohasem haboztak, hogy hangot adjanak a jog, a jog technikai és művelői iránti megvetésüknek.” (Perelman, 1996, 61.) A megvetést az magyarázza, hogy (a Felvilágosodás kora óta) a racionalitás (kizárólagos) mércéjének az egzakt tudományokat: geometriát, matematikát, logikát tekintjük (tekintik).

„Vajon a jogot és a jogászokat kell-e hibáztatnunk az értelemnek és igazságosságnak a matematika és természettudományok által inspirált felfogása nevében, vagy pedig abból a tényből kell kiindulnunk, hogy a legkiválóbb jogászok ugyanolyan értelmesek és becsületesek, mint a természettudósok, s egyszer és mindenkorra el kell fogadnunk, hogy a jogban megfigyelhető összes nézeteltérés a jog természetéből fakad, a természettudományokhoz képest mutatott sajátosságából?” (Perelman, 1996, 64.) A jognak ez a természete láthatóan éppen azt a tételt tanúsítja és realizálja a jogélet kezdetei óta, hogy lehetséges racionalitás ott is, ahol nincs egyetlen és kizárólagos „Igazság”, hogy nem kell (nem szabad) önkénybe torkolania annak a (jogban normális) helyzetnek sem, amikor mindkét félnek igaza *lehet*, de egyik fél igazát sem lehet deduktív módon *demonstrálni*.

„Ha a tárgyunk kisiklik az igazként vagy hamisként való minősítés alól, mert nem az egységes tudománytól, hanem a filozófiai pluralizmustól függ, akkor csak a tolerancia igazolható, a dialógus pedig, amely lehetővé teszi a nézőpontok kitégítését, nem egyszerűen hasznos, hanem elkerülhetetlen. Ahogy a bíró – a döntés előtt – meghallgatja mindkét felet – *audiatur et altera pars* –, valamely, a racionalitás hiányát is kockáztató filozófiai alapállás elfoglalása is számításba kell hogy vegye a tárgyra vonatkozó, vele ellentétes nézőpontokat.” (Perelman, 1996, 73.) A jog megőrzött tehát egy racionalitás-

felfogást, amely visszamutat a jogászat és nyelvészet közös gyökerének tekinthető retorikai hagyományra: a dialektikára, a topikára, a hermeneutikára. E hagyomány él tovább abban is, hogy az „ésszerű” megnevezésére például az angolban két kifejezés szolgál: a latin eredetű *'rational'* az egzakt, matematikai-logikai ésszerűségekre utal, míg a *'reasonable'* az indokolt-indokolható (gyakorlati) ésszerűség jelentését hordozza. Ez utóbbi tökéletlen, mert esendőbb ésszerűség – de ez a legtöbb, amire emberi világunkban törekedhetünk.

„A jog hagyományos szerepe az, hogy különféle módokon és hatékonyan szervezze a *tökéletlen* emberi akarat és az emberi értelem dialektikáját. Ez szemben áll a racionalisták isteni modelljével, amely éppen azért alkalmatlan, mert nem hagy helyet a racionális döntés számára.” (Perelman, 1996, 66.) A *döntés* ugyanis az ember mint morális lény voltaképpeni feladata, egyben az erkölcsi szabadság meglétének bizonyítéka. A filozófiára *csak* akkor van szükségünk, ha döntési helyzetben találjuk magunkat, s a válasz nem adja magát; a válasz megtalálásában pedig a „jó cselekvésre” irányuló gyakorlati okoskodás segíthet – ez utóbbi kitüntetett szférája a jogi okoskodás.

(2) Specifikusabb, de még mindig meglehetősen nagyralátó igényt hordoz az a tétel, mely szerint a jogtudomány talán az első (és sokáig egyetlen) voltaképpeni társadalomtudomány. A mögöttes megfontolás intuitíve is könnyen megérthető: a társas élet szervezésére, az emberi cselekvések vezérlésére törekvő autoritatív szabályrendszernek az ember és a társadalom mikénti működésére vonatkozó, megbízható modellre kell támaszkodnia. A jog alkotóinak, alkalmazóinak és művelőinek tudományosan megalapozott választ kell tehát kínálniuk az ember és a társadalom mibenlétére, felépülésére, működésére, alakíthatóságára, tervezhetőségére stb. Ha eltekintünk is most

attól, hogy a nagy jogtörténeti korszakok gyökeresen eltérő felfogást vallottak a jog és a törvény különbségéről, a jog funkciójáról (hogy ugyanis az a fennálló állapotok rögzítése vagy alakítása-e), az ember és a társadalom alakíthatóságáról, nyilvánvalóan olyan kérdések megválaszolása képezi a jogi gyakorlat előfeltevését, amelyek vizsgálata a XIX–XX. századtól a társadalomtudományokra tartoznak.

E megfontolás vezette Donald R. Kelleyt arra, hogy a jogászatban éppen az így értett társadalomtudomány jó két évezredes megelőzését lássa: „Nem túlzás azt mondani, hogy Gaius a társadalmi gondolkodás egyik archetipusát hozta létre, egy praktikusabb és emberibb paradigmát, mint amilyennek a rivális arisztotelianizmus metafizikai struktúrája bizonyult. Könyve már szándéka szerint a jogi oktatás módszerére tesz javaslatot, mégis egy episztemológiát ajánl, egy potenciális »tudományos« módszert és különböző vezérelveket a társadalom és kultúra rendszeres tanulmányozásához. Úgy vélem, műve bizonyítja a régi jogtudomány (*legitima, legalis* vagy »*civilis scientia*« – ahogyan a jogászok szeretnék nevezni) és a modern társadalomtudományok alapvető rokonságát.” (Kelley, 2000, 28.)¹²

Gaius szerint a világ – legalábbis a jog által rendezett, civilizált világ – három alapelemre bontható vissza; ezek a *personae* (személyek), *res* (dolgok) és *actiones* (akciók, vagyis a mai értelemben vett perbeli keresetek, tehát a jog szférájában való aktusok, cselekvések). E három összetevőt bontja aztán le típusokra, fajtákra (például természetes személyek/

¹² Gaiusról tudnivaló, hogy rejtélyes figura: II. századi (kb. 110–180) római jogtudós és tanár (az ún. szabiniánus, azaz császárpárti, – akkor – „modem” iskola képviselője). *Institúciói* [*Institutiones*] egyike a szinte teljes egészében fennmaradt tankönyveknek; propedeutikai jellegű „jegyzet”, amely megvetette a jogi oktatás, a jogtudomány, sőt a jogfejlődés kereteit, szerkezetét, alapfogalmi rendjét szinte kétezer évre előre. Magyarul lásd: Gaius, 1990.

jogi személyek, vagy testi dolgok/testetlen dolgok), kapcsolja össze őket különböző konstrukciókba (például az adásvétel vagy csere mint személyek és dolgok előzetesen rögzített minta szerinti elrendezése), hogy az egészből kibontakozzon a jog felépülésének és működésének az a módja, amely mai („nyugati”) jogunknak is szemléleti alapját képezi.¹³ Az így értett jogszemlélet mögött pedig jellegzetes (az iszlámtól, a tradicionális kínaitól, a hindtől stb. gyökerelesen elütő) ember- és társadalomkép rejtetik. E képet tekinthetjük (tekintik némelyek) „társadalomelméletnek”, felépítését pedig „társadalomtudománynak”.

Persze mindez csak a „társadalomtudomány” laza, tág felfogása esetén állítható. Szikáran tekintve a (klasszikus) jognak semmi köze a modern társadalomtudományokhoz, mert hiányzik belőle a „pozitivitás” és „formalitás” azon dimenziója, amely alapvető az utóbbi számára.¹⁴ A jogtudomány a helyesre vagy célra vezetőre irányuló *gyakorlati*, a társadalomtudomány az igazra irányuló *elméleti* tudomány (legalábbis azzá vált): eltérő episztémikus praxist képviselnek tehát. Sokkal könnyebb ezért a jogtudomány és a (gyakorlati) filozófia összefüggést belátni, amint annak egy aspektusára fentebb rá is mutattunk.

(3) A jogászat (azaz joggyakorlat/jogtudomány/jogelmélet) legfontosabb és legközvetlenebb teljesítménye a nyelvelmélet számára a nyelv azon dimenzióinak kimunkálása, amely dimenziók a nyelvtudomány – s nem a (nyelv)filozófia – előtt fájdalmasan sokáig (a XX. század közepéig) elzárva ma-

¹³ Például: „II. 13. Testi dolgok azok, amelyeket meg lehet érinteni, mint például a telek, a rabszolga, a ruha, az arany, az ezüst és végül is számtalan más dolog. Testetlenek azok, amelyeket nem lehet megérinteni, amilyenek azok, amelyeknek jog a lényege, mint az örökség, a haszonélvezet, a valamiképpen szerződéssel létrehozott kötelmek.” Gaius, 1990, 49. (Kiemelés: Sz. M.)

¹⁴ Így nyilatkozik például W. Timothy Murphy, 1991.

radtak. Az egyik ilyen terület a szemantika, a másik a pragmatika.

Ami a *szemantikát* illeti, annak gondozója hagyományosan az értelmet a szövegek (vagy általánosabban: szimbolikus aktusok) jelentésén keresztül megközelítő hermeneutika: az első jelek (az égiek üzenetei) felfejtésére vállalkozó első tudomány. A hermeneutikai hagyományt felelevenítő Hans-Georg Gadamer pedig éppen a jogban fedezte fel a hermeneutika paradigmátikus esetét: az autoritatív jelek/szövegek megértésének vállalkozását. A jogon belül azonban elkülönül két pozíció: a jogtörténész és a (gyakorló) jogász pozíciója, s a nekik megfelelő két nézőpont: a történeti (diakronikus) és a dogmatikai (szinkronikus) nézőpont különbsége. Miközben az előbbi jól megfelleltethető a történész és a mesélő pozíciójának, az utóbbi gyakorlati jelentőségű: a megértés egy gyakorlati célnak, ugyanis egy vita, egy konfliktus eldöntésének – de a „helyes” (törvényes, méltányos, igazságos) cselekvés kijelölése révén való eldöntésének – van alárendelve. „Tehát a jogi hermeneutika esete valójában nem különleges eset, hanem alkalmas arra, hogy a történeti hermeneutika problémájának visszaadja teljes terjedelmét, s ezzel helyreállítsa a hermeneutikai probléma régi egységét, melyben a jogász és a teológus találkozik a filológussal.” (Gadamer, 1984, 231. [Kiemelés: Sz. M.]

Ezért mondhatjuk, hogy a hermeneutikai probléma szisztematikus vizsgálatára először a jogászok vállalkoztak – persze a tőlük megszokott, ellenszenvesen gyakorlatias módon. Nézzünk hát egy hasonlóképpen gyakorlatias példát a kevés fennmaradt közül. Lysias, a szónok i. e. 384/383-ban mondott beszédet Athénben Theomnéstos ellen, egy mai felfogásunkkal is harmonizál, de univerzálisnak tűnő rágalmozási perben.¹⁵ Tudnivaló, hogy akkoriban a rágalmozás vádjának feltétele a valótlan tények állítása mellett bizonyos „ki-mondhatatlan” szavak kiejtése volt; perdöntő

lehetett tehát, hogy milyen kifejezések hangzottak el, azok mit jelentenek, s mivel ekvivalensek. Erre alapozta Lysias is a vádját:

„(6) Könnyen lehet, bírák, hogy ellenfelem [...] nektek is azt hajtogatja majd, amit a döntőbíró előtt is mondani merészelt, mármint hogy azt nem tilos mondani valakire, hogy *megölte az apját*, mert a törvény nem ezt tiltja, csak azt, ha *apagyilkosnak* nevezzük. (7) Nekem azonban más a véleményem, tisztelt bírák. Nem a szavakról, hanem az értelmükről kell vitatkozni. Azt pedig mindnyájan tudjátok, hogy aki embert ölt, az gyilkos, és aki gyilkos, az embert ölt. Hisz hatalmas munkájába került volna a törvényhozónak az összes azonos jelentésű kifejezést felsorolnia, ő azonban egyről beszélve az összes többire is utalt.”¹⁶

Ugyanitt – (15)–(19) alatt – taglalt, de az előbbi dilemma alá vont további eset a kifejezés régiessége miatt előálló jelentésbeli bizonytalanság (talán a szolóni törvényekből származó példákkal bemutatva): kalafa – kaloda; esküt ejt – esküt tesz; megfutas – száműzetés; családtag – cseléd stb.¹⁷ Nem egyedülálló, egyszeri problémáról, hanem egy problémaközegről van tehát szó: a törvények szavai jelentéshatárainak kijelöléséről; azaz a törvény „betűjének” és „szellemének”, vagy „jelentésének” és „értelmének” elválásáról.¹⁸ Ugyanarról, amit az imént H. L. A. Hart példájával („*No vehicles in park!*”)

¹⁵ Lysias kb. i. e. 445–375 között élt; apja (Kephalos, fegyvergyáros) Szirakuzából települt át Athénba *metoikos*-ként. Szókratész tanítványa/beszélgető köréhez tartozott. Önmegjelölésként a „beszédlíró” (*logographos*) kifejezést használta – a *retor* megnevezés csak később vált elterjedté. Vö.: Bolonyai, 2003, 9. skk.

¹⁶ Lysias: *Theomnestos ellen*. (Ford.: Simon Zoltán) In: Bolonyai 2003, 194. További – (8)–(10) közötti – példái a szülő *verésével* vagy *ütlegetésével*, a pajzs *elhajításával* vagy *eldobásával*, a köpeny *eltételével* vagy *ellopásával*, a *fiúval* vagy *emberrel* való kereskedéssel történő megvádolás.

¹⁷ Lásd a beszédhez fűzött magyarázatokat ugyanott.

¹⁸ Itt nyilván nem a fregei *Sinn* és *Bedeutung* szóhasználatáról, hanem a nyelvi (lexikai) jelentéssel szembeállított gyakorlati értelemről van szó.

szemléltettünk, s amit Wittgenstein tett explicitté és reflektáltta.

Ami pedig a *pragmatikát* illeti, ott mindenekelőtt a beszédaktusok kimunkálására kell gondolnunk. Bár Pléh Csaba kitűnő fordítása az igen szellemes *Tetten ért szavak* címet adta J. L. Austin híres könyvecskéjének, az eredeti – *How to Do Things with Words* – hívebben adja vissza a beszédaktusok lényegét: cselekvés szavak révén. A cselekvés – a teoretikus „szemlélődéssel” ellentétben – belépést és beavatkozást jelent a világba, annak megváltoztatása érdekében. Jól kitapintható, hogy a rítus és mágia gyökerénél járunk: bizonyos, helyesen vagy kellőképpen kiejtett szavakkal érjük el célunkat. Ebből az „őslevesből” – melynek még része lehetett a meggyőződés, hogy bizonyos szavak kiejtése révén valahol leszakad a mennyezet vagy el-lenségünk porba hullik – képződhetett ki a szavak által való cselekvés tényleges társadalmi mechanizmusa. Nem ez a folyamat azonban az, ami felé most fordulunk.

A kérdésünk inkább az, hogy *milyen értelemben* része az emberi természetnek a beszédaktusok lehetősége. A szavak kiejtése ugyanis önmagában nem biztosítja a szavak közvetlen hatását a természeti-fizikai világra – csupán az emberi magatartások közbejöttével. Ha tehát a beszédaktusok működtetésének képességét akarjuk elhelyezni, akkor azt a „második természet” szférájában kell megtennünk, márpedig: „A szokás a mi természetünk”.¹⁹ Ezt a második természetet – legyen az „kultúra”, legyen „társadalom” vagy éppen „állam” – meg kell alkotni, s törvényeit ugyanolyan kényszerítő erővel kell érvényesíteni, mint ahogy az „első természet” teszi a sajátjaival. E megfontolás feltételeit és következményeit járják körül az újkori természetjogi és

¹⁹ Pascal 1983, 89. S később: „Az ember természete mindenestől természet, *omme animal*. Semmi sincsen, amit ne tudnánk természetünké tenni; nincsen semmi olyan természet, amit ne tudnánk elveszíteni.” (Uo. 94.)

szerződési elméletek, s jutnak kézenfekvő felismerésre, mint például Thomas Hobbes is: „Tehát az igazságosság lényege az érvényes megállapodások betartásában rejlik, de a megállapodások érvényességének előfeltétele olyan polgári hatalom, amely elég erős ahhoz, hogy a megállapodások betartására kényszerítsen minket.” (Hobbes, 1970, 124.)

Sok hasonló idézet volna felhozható Hobbestól is, másoktól is. Ezek közös lényege azonban az, hogy a társadalom csak úgy működőképes, ha a megállapodásokat betartják vagy betartatják – vagyis, mint az ősi római jogi jogelv rögzíti: *pacta sunt servanda* (a megállapodások teljesítendő). Ezen a ponton pedig feltűnik a jog szerepe: az adott szó valamiféle kötőerőt, kötelező erőt – azaz *kötelezettséget (obligatio)* keletkeztet. A „második természet” a kötelezettségen keresztül éri el, hogy a szavakat dolgokként, a beszédet cselekvésként lehessen kezelni. A kötelezettség keletkezésének két nyilvánvaló módja gondolható el: a kötelezettség vállalása (tehát ha szavainkkal önmagunkat kötelezzük) és a kötelezettség kirovása (azaz ha szavainkkal másokat helyezünk kötelezettség alá). Az első nyilvánvaló példája vagy „alapesete” az *ígéret*, a másodiké a *parancs*. A szavak általi cselekvés mindkét módja kulturális-civilizációs teljesítmény, amelyet létre kellett hozni. A kultúrák gyökereinél azt a folyamatot látjuk, ahogy a kiejtett szavak mágikus-rituális erejétől elindulva a merev formalizmuson keresztül a szavaknak a tettek státusába emelése következik be.²⁰ E folyamatnak a jog a legjelentősebb katalizátora és tudatosítója.

A szó dologgá válásának első, a szakrális-mágikus jeleget még (sokáig) őrző lépését

²⁰ Ennek egyik dokumentumaként jegyzi fel például Gaius 1990, IV. 30.: „[A] régiek túlzott szórszálhasogatása miatt, akik akkor a jogot létrehozták, odajutott a dolog, hogyha valaki a legkisebb hibát is ejtette, elvesztette a pert. Épp ezért a *lex Aebutia* és a két *Iulia* megszüntette ezeket a *legis actio*kat, és ez azzal járt,

Cicero az *eskü* aktusában, mint önmagunk kötelezettség alá helyezésében jelölte meg: „Mert a mi őseink nem tudtak erősebb kötelezettséget az adott szó megtartására, mint az esküvést. Tanúsítják ezt a tizenkét táblás törvények, tanúsítják az átokkal sújtó törvények, tanúsítják a szövetségek, melyekben az ellenségnek tett ígéret is kötelező erejű, tanúsítják a censorok vizsgálatai és fenyítései, kik semmiben sem ítélték szigorúbban, mint esküszegés dolgában.” (Cicero 1885. III. 31. 111–112.) Az i. e. II. századi, görög származású történész Polübiosz is a vallásosságban jelöli meg a formalizmushoz való ragaszkodás okát, a vallásossághoz való ragaszkodás okát pedig a római nép bárdolatlanságában, szenvedélyességében, erőszakosságában. A szakralitást őrző eskü ereje óriási: „A rómaiak közül azok, akik magisztrátusként vagy legátusként hatalmas pénzüsszegekkel bánnak, már pusztán amitt is helyes magatartást tanúsítanak, mert ezt esküvel megígérték. Míg másuttal alig lehet olyasvalakit találni, aki távol tartja kezét a közpénzektől, és híre ebből a szempontból tiszta, a rómaiak között aligha lelhetünk olyanra, aki ilyesmit tett volna.” (Polybius, 1954. VI. 56. 14–15.)²¹

A civilizációról van tehát szó: a barbárok nem tartják magukat a „második természet” szabályaihoz, a civilizáltak (azaz *civilisek*, azaz *polgárok*) igen. A kényszerítő erőt a vallásosság szolgáltatja, s ez biztosítja az adott szó, az eskü feltétlen kötőerejét. Ha egy nép már stabilizálta a civilizációját (mint a furfangos görögök), akkor engedhet a rituális merevségből, hiszen az engedmények (füllentés, csűrés-csavarás, megtevesztés) nem ingatják már meg az intézményesült beszédaktusokat. Bár a társadalmiság

hogy (most már) előre megfogalmazott szöveg szerint, azaz formulákkal perlekedünk.” (Ez a „blankettaszereződés” színe lépése.)

²¹ Fordította Péter O., akinek a római jogi forrásokért is köszönettel tartozom.

az adott szó betartásán alapul, a megszerződött társadalom képes az eltérés bizonyos szintjének tolerálására. Azonban a szavak kötelező erejének intézményesítése és az intézményesültség elégséges szinten tartása elsődlegesen a jog révén volt és maradt biztosítható.

A jog alapkoncepciója erre a *szerződés*: olyan kölcsönös kötelezettségvállalás, amelynek betartása megbízható valószínűséggel biztosítva van. Intézményes megoldásokra és garanciákra akkor van szükség, ha a szolgáltatás és ellenszolgáltatás, illetve a megállapodás és a teljesítés elválik egymástól: ekkor kell számíthatni az adott szó betartására. Ezen a ponton vezethető be az *érvényesség* fogalma azon feltételek megjelölésére, amelyek mellett a kötelezettség előáll (vagy J. L. Austin szavaival: a beszédaktus, például az ígéret, „boldogul”). A biztosíték lehet az istenek színe előtt tett eskü (ilyen az ősi római szerződési mód, a *sponsio*); a rituális szertartásszerűséggel egybehangzóan kiejtett szavak (ez volt az alapja a *stipulatio* szerződési módjának); a tényleges átadás (mint a birtokátruházás *traditio* révén); a közösség tanúsága (mint például öt polgár együttes jelenléte a legrégebb római adásvételi ceremónia, a *mancipatio* során); az írásos rögzítés stb.²² Gaiusnál már letisztultan találjuk meg a *kötelem* (a szerződési kötelezettség jogi *terminus technicus*) keletkezésének négy nemét: „vagy dolog átadása által jön létre a kötelem, vagy szavakkal, vagy írással, vagy (puszta) megegyezéssel.” (Gaius 1990, III. 89.) Ám az, hogy már a puszta megállapodás is alkalmas kötelezettség keletkeztetésére, s társadalmi méretekben lehet számítani annak szokásos betartására, mintegy fél évezredes civilizálás eredménye.

Úgy tűnik, a civilizálódás minden újra-kezdése ugyanezt az utat járja be: ezt látjuk Európa színre lépésekor is. A „sötétnek”

²² Lásd ehhez bármely római jogi kézikönyvet; például Földi – Hamza, 1996.

nevezett középkorban – az V. és X. század között – képződött ki az új civilizációs tartalom jogi dimenziója is a római hagyaték és a germán (frank, longobárd, alemann, bajor, szász, angolszász, gót) hozadék szimbiózisából. Az így formálódó (primitív) germán népjogok is különbséget tettek a magánszférában megmaradó „tartozás” és a jog szférájába belépő, a jogközösség többi tagját is érintő „felelőség” között. A jog világába való átlépés a nyilvánosság bevonásával, azaz közhírré tétellel (a szerződés „kézzel és szájjal” kötésével) lehetett elérni; vagy bizonyos szertartásos, ünnepléses formalizmus követésével; okirat kiállításával; esetleg szimbolikus aktusok alkalmazásával.²³ Ez utóbbiak legjellegzetesebb példája a *uadia* volt, melynek lényege szerint az adós egy bot, pálca, vessző, kesztyű átadásával saját személyét is a hitelező hatalma alá rendelve vállalt felelőséget a teljesítésért. Keveredik benne a fizikai átadás, a zálogbiztosíték, a bizonyítási eszköz, az ünnepélyes fogadalom s a szimbólum. Az eltávolodás a kezdeti elegyes állapottól több lépésben következett be: a szimbolikus tárgy helyére bármely fizikai tárgy léphetett, majd ennek helyét is átvette az okirat (*carta, notitia*) hogy az ismét jó félezer éves fejlődés végén ismét elég legyen a puszta szó a kötelezettség és a felelőség keletkeztetéséhez. Ezzel Európa is birtokba vette és intézményesítette a beszédaktust: az adott szó kötelez – *pacta sunt servanda*.²⁴

Írásunk most lezárásához közeledő gondolatmenetének elején a retorikai hagyományt jelöltük meg a jogelmélet és nyelvelmélet közös forrásvidékeként. Nyilvánvalóan ez az első rendszeresen kidolgozott pragmatika is: a „Hogyan cselekedjünk szavak révén?” kér-

²³ E megjegyzések és a vonatkozó irodalom forrása: Babják, 2005.

²⁴ Hasonló fejlemények zajlottak az egyébként eltérő (a *common law* felé haladó) fejlődési irányt választó nem-kontinentális Európában is; vö.: Például Stacey, 1994, 30–32.

désre a rétorok adták az első választ: úgy, hogy meggyőzéssel ráveszünk másokat a kívánatos cselekvésre. Ennek eszközei és technikái mindmáig ismeretesek és használatosak, de az elmúlt két és fél évezredben végig a triviális tudás részét képezték. Érthető, hogy a *tekmé rhetoriké* Arisztotelész által megkülönböztetett három alkalmazási területe – a politikai beszéd, a bíróság előtti beszéd és az alkalmi beszéd – közül is a bíróság előtti beszéd emelkedett ki a retorikatankönyvek mintaadó modelljeként: ez ugyanis az, amely a legnagyobb gyakorisággal fordul elő az emberek számára közvetlenül legégetőbb konfliktusokban, s a legközvetlenebb eredményességgel.²⁵ Erre kovácsolták ki tehát a retorika fegyvertárát,

s ezen a terepen térképezték fel a szavak révén való cselekvés lehetőségeit és eszköztárát. Ha e tudást mára fel is oldotta a stílustantól és verstantól a politikai marketingig és üzleti kommunikációig terjedő ismeretkörök sora, a pragmatika éltető forrását sok szempontból ma is e gazdag retorikai hagyomány jelenti. S ha mindebben a jogászatnak szerepe volt, engedjünk meg egy elismerő bólintást.

²⁵ Vö.: például: Kennedy, 1980, 21-24.

Kulcsszavak: *jog, jogtudomány, jogelmélet, nyelv, nyelvtudomány, nyelvelmélet, igazságtügyi nyelvészet, pragmatika, beszédaktus, retorika*

IRODALOM

Babják Ildikó (2005): Formalizmus és szimbolizmus a germánok szerződési jogában. Miskolc (Kézirat)

Bertalanffy, Ludwig von (1971): Az általános rendszerelmélet problémái. (Ford.: Józsa Péter) In: Kindler József – Kiss István (szerk.) *Rendszerelmélet*. KJK, Budapest, 25–38.

Bolonyai Gábor (2003): A demokrácia diszkrét bája – Lysias élete és művészete. In: Bolonyai Gábor (szerk.) *Lysias beszédei*. Osiris–Balassi, Budapest

Chomsky, Noam (1995): *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. (Ford.: Zólyomi Gábor) Osiris, Bp.

Cicero (1885): *A kötelességekről*. (Ford.: Csengeri János) Franklin, Budapest

Földi András – Hamza Gábor (1996): *A római jog története és intézményei*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

Gadamer, Hans-Georg (1984): *Igazság és módszer*. (Ford.: Bonyhai Gábor) Gondolat, Budapest

Gaius (1990): *Institúciók*. (Ford.: Brósz Róbert) Budapest (Kézirat)

Hart, Herbert L. A. (1995): *A jog fogalma*. (Ford.: Takács Péter) Osiris, Budapest

Hobbes, Thomas (1970): *Leviatán*. (Ford.: Vámosi Pál) Magyar Helikon, Budapest

Kálmán László (1999): Nyelvi szabadságjogok. In: Kálmán László – Nádasdy Ádám: *Hárompercesek a nyelvről*. Osiris, Budapest

Kelley, Donald R. (2000): Gaius Noster: A nyugati társadalmi gondolkodás alapstruktúrái. (Ford.: Szabó Miklós) In: Varga Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. Osiris, Budapest, 27–51.

Kennedy, George A. (1980): *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*. Croom Helm, London

Kontra Miklós (1991): Nyelv és igazságszolgáltatás. In: Székely Gábor (szerk.) *Első Magyar Alkalma-*

zott Nyelvészeti Konferencia előadásai. BGYTF, Nyíregyháza, 19–23.

Kontra Miklós (2003): Nyelv és jog. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai, Budapest, 551–566.

Murphy, W. Timothy (1991): The Oldest Social Science? The Epistemic Properties of the Common Law Tradition. *Modern Law Review*, 54, 182–215.

Pascal, Blaise (1983): *Gondolatok*. (Ford.: Tordai Zádor) Gondolat, Budapest

Perelman, Chaim (1996): Amit a jog tanulmányozása nyújthat a filozófusoknak. In: Szabó Miklós (szerk.): *Előadások a jogelmélet köréből*. (Kézirat) Miskolc, 61–74.

Platón (1984): Kratülosz. (Ford.: Szabó Árpád) In: *Platón összes művei. I.* Európa, Budapest, 725–851.

Polybios (1954): *The Histories*. (Transl.: William Roger Paton) Harvard U. P., Cambridge – William Heinemann, London

Robins, Robert Henry (1999): *A nyelvészet rövid története*. (Ford.: Siptár Péter) Osiris–Tinta, Budapest

Stacey, Robin Chapman (1994): *The Road to Judgement. From Custom to Court in Medieval Ireland and Wales*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia

Szabó Miklós (2000): Szó szerint... A jog és a nyelv interferenciájáról. In: Szabó Miklós – Varga Csaba (szerk.): *Jog és nyelv*. Osiris, Budapest, 1–55.

Szabó Miklós (2001): Játsszunk! In: Szabó Miklós (szerk.): *Ius humanum. Ember alkotta jog. Műhelytanulmányok*. Bitor, Miskolc, 41–73.

Szabó Miklós (2004): A »szabály« és a »norma« fogalmának teoretizálhatóságáról. In: Szabó Miklós (szerk.): *Regula iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben*. Bitor, Miskolc, 9–22.

What Is Meaning in a Legal Text? (1995): *Washington University Law Quarterly* 73, 769–1499.